

ANDRÁSI DOROTTYA*

**A FIUMÉRA VONATKOZÓ AUTONÓMIA TERJEDELME ÉS INTÉZMÉNYEI
AZ 1868-AS MAGYAR–HORVÁT KIEGYEZÉST KÖVETŐ ÉVEKBEN
(1868–1883)**

*SCOPE AND INSTITUTIONS OF AUTONOMY RESPECTIVE OF FIUME
IN THE YEARS FOLLOWING THE HUNGARIAN–CROATIAN COMPROMISE
(1868–1883)*

ABSTRACT

The regulation of the Compromise between the Hungarian and Croat parties concluded in 1868 aimed to reach back in a large scale to the results of the political-administrative 'status quo' before 1848. Provisions of administrative competence on the central tier of administration, i. e. "corpus separatum" took place pursuant to 'Pragmatica Sanctio' referring also to Fiume as a port enjoying privileges, with the exception of the surroundings of Fiume administratively being annexed to Croatia, following the request of the Sabor of Croatia, Slavonia and Dalmatia.

Further provisions would have been necessary for the clear delimitation of tasks and scope of the particular administrative matters. This would have been possible to perform on the legislative branch provided an agreement had been concluded between the regularly appointed parliamentary committees. However, this attempt persisted to fail further on. The intermittent status hence legalized, i. e. the 'provisionary status' was maintained until as late as the end of the First World War (1870–1918). In the first period, until the 1880s, national and political conflicts and default of standing regulation basically determined development in Fiume and the avail to the local capabilities; this is the time when the foundation was laid down for the development escalating during the 1880s.

1. Bevezetés

Fiume sajátos helyet foglal el a nemcsak a tágabb értelemben vett közép-európai, hanem ezen belül is a magyar jog- és művelődéstörténetben: a város sorsa tükrözi a korszak jellemző jogi és politikatörténeti sorsfordulóit és alapvető társadalmi-politikai folyamatait. Az 1880-es évek elejétől kezdődően Fiumében kibontakozó gazdasági-és kulturális fejlődés a horvát–magyar közjogi viszonyok rendezése: az 1868-as magyar–horvát kiegyezés, valamint az 1870-ben életbe lépő provizórium: az ideiglenes állapot legalizálása egyik örvendetes hatásaként is értékelhető.

Annak ellenére, hogy a közjogi viszonyok rendezése egy kompromisszumokkal és horvát oldalról hangsúlyozott részleges egyet nem értéssel átszőtt átmeneti állapotot rögzített, a kialakult politikai 'status quo' mégis alkalmas volt arra, hogy teret engedjen, sőt egyfajta versenyszellemet élesszen a város fejlődésében meghatározó szerepet játszó három etnikum: a horvát, az olasz és a magyar népcsoport nemzeti-politikai és kulturális törekvései számára. Azok a gazdasági eredmények, kulturális események és politikai küzdelmek, amelyek az 1880-es évektől fogva Fiumét jellemzik és magyar liberalizmus modelljévé teszik, egyúttal azokból az erőfeszítésekből adódott szükségszerű eredmények is, amelye-

* Dr. András Dorotyya egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar.

ket a három népcsoport egymást vállvetve igyekezett megtenni a város politikai és kulturális arculatának meghatározásáért.

Mindennek a fejlődésnek a hátterében elsősorban az a jogi keretek által meghatározott feltételrendszer: egy sajátos autonómia húzódik, amelynek az államjogi keretek között történő szabályozása elsősorban az 1868-as kiegyezés, valamint az ezt követő 1870-es provizórium rendelkezéseiben követhető nyomon. A fenti folyamatok elemzésében véleményem szerint határkövet jelentett több szempontból is az 1883-as év, mert Ivan Mazuranić (1873–1880) és Ladislav Pejačević (1880–1883) bánsága után, akik közül az előbbi a horvát érdekek fokozottabb, míg utódja mérsékeltbb figyelembe vételét és általában a magyarokkal való viszonylagos együttműködés elvét képviselték a politikai életben. 1883-ban a magyar érdekeket fokozottabban figyelembe vevő Khuen-Héderváry Károly került a báni tisztségbe, akinek bánsága a horvát autonómia-törekvések szempontjából visszalépésnek minősült. (1883–1903).¹ Ugyanakkor Khuen-Héderváry húszéves bánsága alatt kezdődött el 1880-as évek kezdetétől elsősorban a feléledő horvát nemzeti mozgalmak nyomására és a Jogvédő Párt lassú előretörése következtében bizonyos eróziós folyamat a horvát politikai köröknek a magyar érdekekhez való viszonyulásában.² Az 1883-as év Fiume életének belső rendjében, a városi közigazgatás rendszerében is változás következett be Zichy József (1870–1872), majd Szapáry Gyula (1872–1883) gróftól Zichy Ágoston (1883–1892) gróf követte a kormányzói székben.³ Az alábbiakban a kiegyezéstől az 1880-as évekig a városra vonatkozóan kialakult jogi feltételrendszer, azaz a sajátos fiumei autonómia kereteit és sajátosságait, valamint hiányosságait veszem sorra.

2. A közjogi probléma: Fiume államjogi helyzetének szabályozása és az autonómia terjedelme az 1868-as magyar–horvát kiegyezés és az 1870-es provizórium rendelkezéseiben

Az 1868-ban megkötött magyar–horvát kiegyezésben (1868. évi XXX. tv.) rögzített kölcsönös engedmények rendszere jelentős mértékben az 1848-at megelőző időszakban kialakult politikai-közjogi status quo eredményeihez kívánt visszanyúlni.⁴ Fiume esetében hasonlóképpen, a *Pragmatica Sanctio* alapján történt a különleges helyzetet élvező kikötőváros, a 'corpus separatum' államjogi rendezése, azzal a kitételrel, hogy Fiume környékét közigazgatásilag Horvátországhoz csatolták a horvát szabor kérésére.

A magyar–horvát kiegyezésről szóló, 70 szakaszból álló 1868. évi 30. törvényben, amelyet a Horvátországban az 1868. évi 1. törvénycikként cikkelyeztek be, a Fiumére vonatkozó szabályozás a Horvátországnak az egész Monarchián belüli helyzetére vonatkozó, a horvát és magyar közjogi viszonyokat rendező, valamint az autonóm ügyekre vonatkozó 47–70. szakaszának rendelkezései között foglalt helyet.

A létrejött egyezmény szövege szerint Fiume további megállapodásig közvetlenül Magyarország közigazgatása alá került. Az 1868. évi 30-as törvénycikk 66. szakasza kimondta, hogy Fiume város és kerületet nem tartozik Horvátországhoz, hanem: „Mindazon terület, mely jelenleg Buccari városával és kerületével együtt Fiume vármegyéhez tartozik, Fiume városa és kerülete kivételével, a mely város, kikötő és kerület, a magyar Koronához csatolt külön testet (separatum coronae adnexum corpus) képez, s amelynek mint ilyennek külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközöndő.”⁵

A későbbi közjogi értelmezési vitákra okot adó egyezmény szövegének horvát fordítása: „U smislu prijašnjeg paragrafa priznavaju se kao k teritoriju kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajuće 1. Sve ono zemljište, koje spada sada skupa s gradom i kotarom bakarskim k županiji riečkoj, s izuzećem grada i kotara Riečkog, koj grad, luka i kotar sačinjavaju posebno ugarskom krunom spojeno tielo i glege kojega kao takova, posebne autonomije i na nju protežucih se zakonodavnih i upravnih odnošana uređenja, imat će putem odborskih razpravah između sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevinih Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rijeke obće sporazumljenje postići.”

A magyar–horvát kiegyezés végleges szövege Fiume államjogi helyzetére vonatkozóan az alábbi alapvető kérdésekben rendelkezik Fiume államjogi státuszának meghatározásában: 'separatum sacrae regni coronae adnexum corpus' azaz a magyar Koronához csatolt külön test, azaz a horvát szövegváltozatban: 'posebno tijelo pridruženo ugarskoj kruni'. A törvénycikkben megfogalmazott 'csatolt külön test' fogalma további közjogi interpretációs viták keresztüztüzebe került. A magyar álláspont szerint a „külön test” fogalma az önálló és közvetlen kapcsolatot jelenti a magyar koronával. Ezzel ellentétes a horvát értelmezés, amely a horvát szábornak az 1868-as határozatában öltött testet, és Fiumének a Horvátországon keresztül érvényesülő, korábban már hangoztatott közvetett kapcsolatát hangsúlyozta a magyar koronával.⁶

Fiume, mint különleges államjogi egység autonómiájának szabályozása a kiegyezés 66. szakaszában az önálló autonómia biztosítását jelentette, azaz a városnak Horvátországgal sem területi, sem kormányzati összekapcsolódása nem jött létre. A kiegyezés 47. szakasza általánosságban szabályozza a horvátok számára biztosított autonómia általános kereteit: „azon ügyekre nézve, melyek a közös országgyűlésnek és központi kormánynak fenntartva nincsenek”. Ennek szellemében az egyezmény 48. szakasza szabályozza Horvátország önkormányzati jogait a belső igazgatás, vallási és közoktatási ügyek és az igazságszolgáltatás vonatkozásában. A kiegyezés 66. szakaszának értelmében az autonómia ezen általános szabályozásától eltérően szabályozták Fiume helyzetét.⁷

Az 1868-as kiegyezés a város közigazgatási és törvényhozási berendezkedésének rendezését a későbbiekre halasztotta. Ebben a kérdésben nem született megállapodás, mivel a tárgyaló felek nem tudtak megegyezni. A Fiuméra vonatkozó közjogi viták másik része nem a törvénytörvény tartalmi értelmezésével, hanem a 66. szakasz becikkelyezése körüli eljárásjogi tényezőkkel állt összefüggésben. A november 14-iki országos ülésen ugyanis a magyar országgyűlés elfogadta a törvényjavaslatot, majd a következő napon szavaztak a törvénytörvény végleges becikkelyezéséről. Az uralkodó azonban még november 12-én szentesítette a törvénycikk horvát változatát, majd még a magyar országgyűlés összeülése előtt a Horvát Udvari Kancellária az uralkodó engedélyével már Zágrábra küldte a törvénycikk horvát szövegét, amely azonban nem a fenti, a magyar országgyűlésen megszületett változatot tartalmazta Fiuméra nézve: „grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj pa se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti”. Mivel a horvát–magyar szövegváltozatok egyeztetésére a horvát szabor összehívása miatti idő szűke miatt nem volt lehetőség, a 66. szakasz megváltozott szövegét egy cédulára írták, majd azt ráragasztották az eredeti szövegen leírt 66. szakaszra.

A horvát közjogi felfogás szerint ez az utólagosan készült cédula az ún. „riječka krpica” ('fiumei folt'), amely az elfogadott törvénytörvény módosítását, azaz véleményük szerint „meghamisítását” jelentette. Ezen, a 'fiumei folt' körül kialakult közjogi vitán alapult a horvát és magyar politikai és jogi érdekek további szembenállása. Fiumének a törvényben meghatározott különálló, 'corpus separatum' státusza ugyanis a horvát szakirodalom egyetemes érvelése szerint a város további jogi helyzetének megoldatlanságához járult hozzá, s ez, a szerintük rendezetlen helyzet pedig lehetőséget adott a magyar politikusok számára,

hogy Fiumét Horvátországból kiragadva és elválasztva a magyar érdekek és a magyar országgyűlés hatásköre alá rendeljék.⁸

A fenti helyzet „súlyosságához” horvát oldalról hozzájárult az a horvát belpolitikai tény is, hogy a kiegyezés horvát tárgyaló bizottságának tagjai az unionisták, és nem a nemzeti-pártiak közül kerültek ki, így a politikai véleményformálásban az ő véleményük volt a meghatározó. A további egyeztetési tárgyalások eredménytelensége miatt a kiegyezés után Fiume és környéke „átmenetileg” magyar kormányzás alatt maradt. Mivel a kiegyezés tárgyaló delegációjában a magyarok, a fiumeiek és a horvátok egyaránt négy-négy fővel képviseltették magukat, és közülük a magyarok és a fiumei olaszok támogatták egymást, a horvátoknak nem sok esélyük maradt arra, hogy érdekeiket és elképzeléseiket érvényesítsék.⁹

További rendezést igényelt volna az államjogi keretek rögzítése után többek között az egyes nyitva maradt közigazgatási kérdések tisztázása és a hatáskörök elhatárolása a kormányzó és a helyi szervek hatékonyabb együttműködése szempontjából. A rendezés a törvényhozás szintjén csak az ismételten kirendelt rendszeres országgyűlési bizottságok (regnikoláris deputációk), a horvát-szlavón szabor, a magyar országgyűlés és a fiumei követek közötti, Fiumére vonatkozó megállapodása alapján lett volna lehetséges, amely többszöri összehívás ellenére is sikertelen maradt. Az így legalizált ideiglenes állapot, provizórium egészen az első világháború végéig fennállott (1870–1918). Első időszakában – az 1880-as évekig – az egyes politikai és nemzeti érdekelletétek valamint a meglévő szabályozási hiányosságok alapvetően befolyásolták a Fiume fejlődését és a helyi adottságok kihasználását. Ennek a kényszerű kompromisszumnak köszönhető ugyanakkor, hogy ekkor jöttek létre az 1880-as évektől kibontakozó fellendülés alapjai a város fejlődésében.¹⁰

3. Fiume közigazgatási berendezkedése az 1868-as kiegyezés alapján. A municipális jogok és terjedelmük

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés vonatkozó rendelkezései elvi szinten szabályozták és rendezték Fiume államjogi helyzetét. A magyar jogirodalom felfogása szerint nem konstitutív hanem regulatív kérdés továbbá Fiume státusza.¹¹ Ugyanakkor azonban horvát oldalról további ellenérzést szültek egyrészt a magyarokkal szemben kiegyezés ezen szakaszainak fentiekben ismertetett megszületési körülményei, másrészt pedig az egyezményben Fiume számára biztosított önálló autonómia kereteinek és terjedelmének gyakorlati meghatározása, megvalósítása.

A Fiume jogállására használt megfogalmazás: a Magyarországhoz 'csatolt külön test' képzete és jogi tartalma egyfajta megosztottság érzését, elszakítottság érvényesítését jelentette mind területi, mind jogi értelemben a horvát nemzet számára, és így egyúttal a kiegyezésben szabályozott, horvátok számára általában biztosított autonómia csorbításának tekintették.

Ismeretes, hogy elsőként az 1779-es diploma biztosította Fiume számára a szabad kikötői státusszal együtt járó, a várost megillető minden kiváltságot, és ezzel szabad és önálló kereskedelmi, váltó- és tengeri törvényhatsággá tette. 1779-ben a további négy pontban rögzítették a municipális önállóság követelményeit és biztosították.

Ezek szerint a császári udvar szavatolja: 1. a területi-közigazgatási különállást, a Horvátországhoz nem tartozást, 2. annak biztosítását, hogy önállóan állítja össze és terjesztheti fel a törvényhozásnak elfogadásra a maga statútumait és törvényeit, 3. a város jövedelmének önálló és szabad kezelési jogával visszaállítják a városi tanácsi és szenátusi hatóság intézményét, 4. a patricius családok számára törvény biztosítja a nagy és kis tanácsban való

részvételi jogot. E jól hangzó, és a városnak megfelelő törvényegyüttes megnyugtatóan rendezte volna a kikötőváros Magyar királyságon belüli státuszát, ám mielőtt a törvények életbe léptek volna, Mária Terézia meghalt. Ezt követően kezdődtek el azok a végeláthatatlan jogi viták Magyarország, Horvátország és a Birodalmi Tanács között, és aminek a megoldatlanságát végül is a kiegyezés utáni provizórium legalizálta.¹²

A kiegyezés részletkérdéseiben való további megegyezés előmozdítása és az államélet gyakorlati rendezése előmozdítása céljából egy 1868. november 7-én kelt királyi leirattal ismételten létrehozták az ún. regnikoláris deputatiókat (a király által kinevezett országgyűlési bizottságokat), amelynek Deák Ferenc is tagja volt. E bizottságok egyeztető tevékenysége és tárgyalásai azonban továbbra is eredménytelenek maradtak, nem jött létre közeledés a három tárgyaló fél között.

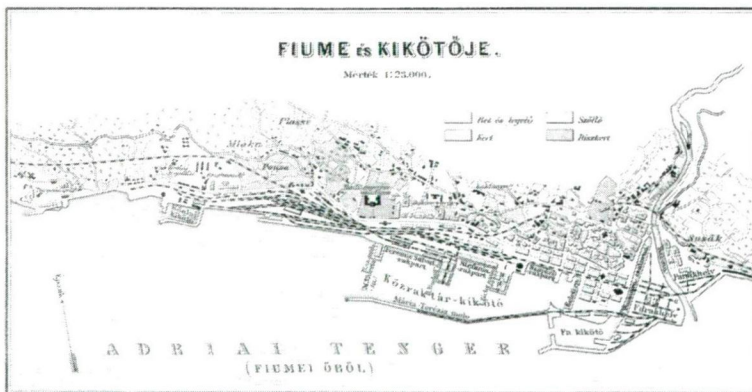
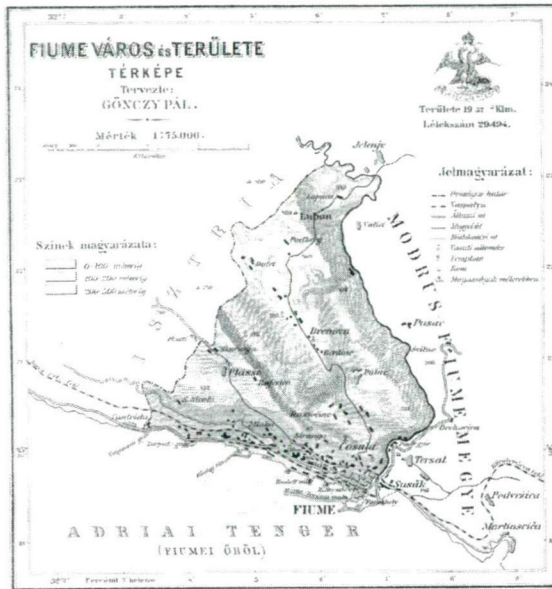
Így jött létre 1870-ben a magyar országgyűlés és a horvát szábor által is elfogadott provizórium, az ún. 'riječka provisorija', amelyet a magyar minisztertanács 1870. július 21-én terjesztett elő és 1870. július 28-án rendeletileg lett kiadva, és másnap életbe is lépett – s amely majdnem ötven évig érvényben maradt. Az 1870-ben jóváhagyott provizórium a fiumei kérdés közjogi oldalát lezártak tekintette: „Fiumének hovatartozósága ... államjogi szempontból vitás kérdés lenni megszűnt ugyanakkor előírta, hogy Fiume belügyeit közös megegyezéssel oldják meg, azaz a kormányzati és a közigazgatási viszony alapjait együttesen rendezzék.”¹³

A közös megegyezés helyett azonban valójában a magyar bizottság javaslata alapján hozták meg a várost érintő határozatokat, a város élére és a tengerészeti ügyek intézésére Zichy József gróf személyében magyar királyi kormányzó került, akit a király a magyar miniszterelnök ellenjegyzése mellett nevezett ki. A királyi kormányzó hatáskörébe tartozott a helyi választások összehívása, a törvényességi felügyelet gyakorolása, a minisztériumok felé való közvetítés, az 56 tagú városi képviselőtestület munkájába azonban nem volt hatásköre beavatkozni. A város vezetése ugyanakkor az olasz származású és érzelmű politikus, Giovanni Ciotta polgármester kezébe került (1869–1897), aki hosszú időn át kiemelkedő szerepet töltött be Fiumének Magyarországhoz való tartozásának előmozdításában.¹⁴ A város belső közigazgatási irányítása az 1872-ből származó szabályzat alapján működött és saját hivatalnokrendszerén keresztül irányította a város mindennapi ügyeit. (Statuto della libera città di Fiume e del suo Distretto, amelyet 1872. április 7-én fogadtak el.)¹⁵

A törvénykezésben egy első fokú bíróságot és egy fellebbviteli bizottságot állítottak fel: a fellebbviteli bíróság részben a pesti Kúria, részben pedig a zágrábi hétszemélyes tábla volt. 1871. november 1-jétől Fiumében magyar királyi törvényszék működött, hivatalos nyelve az olasz volt, hatásköre pedig a tengerjogi, büntető, polgári peres és peren kívüli ügyekre terjedt ki. A nyelvhasználatban a nemzetiségi törvény – 1868. évi 44. törvénycikk – kimondta az „egyénre nézve a nyelv teljes egyenjogúságát”. Fiume szabad városában a bíróság hivatalos nyelve az olasz volt, tengerjogi kérdésekben a horvát is, de a bírói határozat ilyenkor is olasz nyelven íródott, azonban horvát nyelvű fordítást kellett mellékelni hozzá. Más bíróságokkal való érintkezésben mind a saját, mind pedig a más bíróságok nyelvét lehetett használni.¹⁶

A második, 1882. február 27-én kelt királyi leirattal összehívott királyi bizottság megerősítette az 1868-as kiegyezésben foglaltakat: a csatolt különálló test megfogalmazást Fiume közjogi állására vonatkozóan. A bizottság működése a részletkérdések gyakorlati egyeztetésében azonban továbbra is eredménytelen maradt. Elvi síkon magyar és a fiumei bizottság véleménye a magyar koronához való közvetlen kapcsolat tekintetében egybevágó volt: „Fiume und dessen Gebiet gehört nicht zu den dreieinigen Königreiche (Croat. Slav. Dal.) sondern abgesondertes zur ungarischen Krone direct und unmittelbar gehörendes Gebiet ist.”¹⁷

Lényeges kiemelnünk, a Fiume státuszára vonatkozó 1868-as kiegyezés, majd az 1870-es provizorium vitatott kérdéseiben mindhárom országgyűlési bizottság a már lefektetett szabályokat is a jogfolytonosság talaján állva, a már fent említett korábbi jogszabályokra alapozva és hivatkozva értelmezte. Fiume hovatartozását illetően itt elsősorban a magyar-horvát kiegyezést megelőző korszakból a város státuszát rendező három alapvető rendelet, az 1776-os, az 1779-es, és az 1807-es szabályozás lényegi elemeit kell kiemelni, amelyre mind a három tárgyaló delegáció gyakran hivatkozott.¹⁸

Forrás: Borovszky Samu–Sziklay János (szerk): Fiume és a magyar–horvát tengerpart. In: Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, 1900.

Gyakran háttérbe kerül az a tény, hogy Fiume státuszának a kiegyezésben rögzített szabályozására, majd az azt követő provizorium rendelkezéseiben való megerősítésére még a korábbi, az 1848-as események következményei is hatással voltak, és közvetve mindezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy Fiume csak a kiegyezés után indulhatott fejlődésnek. 1848-ban ugyanis, amikor az egymásnak feszülő indulatok hevében az első polgári horvát szászor kihirdette Fiumének Horvátországhoz való tartozását, Josip Jelačić horvát bán pedig

– mint Rijeka kormányzója – Josip Bunjevacot, Zágráb megye alispánját, mint saját helyettesét küldte a városba. Josip Bunjevac 1848. augusztus 31-én a horvát hadsereggel, azonban külön báni utasítás nélkül érkezett Fiuméba. Bunjevac a város elfoglalása után a városi kormányzóság működését felfüggesztette, és a kormányzónak meghagyta, hogy hagyja el a várost. Ezután Bunjevac a város közigazgatásának irányítását Josip Jelačić bán nevében az ott lévő kis számú vezető olasz és magyar réteg heves tiltakozása ellenére átvette. A fiuemi patríciusoknak meg kellett hátrálniuk Bunjevac előtt, Fiume pedig az 1850-ben létrejött Rijekai Kormányzóság keretén belül két éven keresztül a báni Horvátország fennhatósága alá tartozott (1850–1852). Ekkor került Fiume először ténylegesen hosszabb időre, egészen az 1868-as kiegyezésig Horvátországhoz, hiszen korábban bármennyire Horvátország vette is körül, egyenesen a Magyar Korona része volt.¹⁹

Az 1882-es tárgyalások folyamán sem sikerült megegyezni egyetlen pontban sem az autonómia részletkérdéseiben a jogok terjedelmét meghatározó tárgyaló delegációknak. Lezárásképpen a magyar és a fiuemi küldöttség a horvát küldöttség előzetes óvásával szemben a következő előterjesztést tette: Fiume és kerülete számára ugyanazok a törvények érvényesek, mint amelyek Magyarországon érvényben vannak, Fiumére nézve módosítások a magyar kormány által esetleg rendeleti úton életbe léptethetők. Külön rendelettel léptették életbe a magyar jogszabályokat Fiumére nézve, ezzel is érzékeltetve a közjogi kapcsolatot Magyarországgal.²⁰

4. Kitekintés: a kiegyezés hatása a város életének fejlődésére: a magyar liberalizmus modellje felé

Az 1868-as kiegyezéssel megteremtődtek Fiume gazdasági fejlődésének politikai és jogi előfeltételei, a város életében minden bizonytalansága ellenére létrejött egy újfajta, modern alapokon kialakított, elsősorban jogi és etnikai erőviszonyokon nyugvó, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt működőképes 'status quo' az önálló autonómiára alapozott egyensúlyi helyzet eredményeképpen. Ennek a ténynek a következtében az 1880-as évektől kezdve a város és környéke egy több, mint negyedszázados jelentős gazdasági és kulturális fejlődést ért meg. Egyszerre látszottak érvényesülni a fejlődő városképen és a szellemi életben egyaránt és elsősorban meghatározó olasz vonások, a kiegyezés után pedig egyre növekvő számban jelentkező magyar hatások és a várost körülvevő – szintén az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó – Horvát Királyság kulturális hatása.

A horvát irodalomban gyakran szereplő megfogalmazás szerint Fiume, azaz Rijeka, mint az Adria legészakibb és legjobb fekvésű kikötővárosa estében a „horvátoknak nem volt szerencséjük sem a Habsburg-házzal, sem Magyarországgal, ill. az utóbbi időkben pedig Itáliával szemben. (A várost) mindig valamelyik nemzet igyekezett magának kisajátítani, vagy etnikai, vagy történelmi, vagy pedig geopolitikai okokból.”²¹

Tény, hogy Fiume földrajzi elhelyezkedése évszázadokon keresztül meghatározta a város történelmét, szárazföldi megközelítésének nehézsége pedig az elszigeteltség és a védelem összes hátrányát és előnyét jelentette a város és környéke számára. A városnak kereskedelmi értelemben vett, a tenger irányában érvényesülő nyitottsága ugyanakkor a térségben ellensúlyozta ezt a zártságot, és vonzóvá tette a mindenkori nagyhatalmak számára.

Szimbolikusan értelmezve az összes az együttható Fiume és környékének fejlődésében időlegesen egy sajátos egyensúlyi helyzetet teremtettek, amely azonban a századfordulóhoz közeledve az 1890-es évek második felében a nemzeti mozgalmak megerősödésével kezdett megszűnni. Ekkor az Európa-szerte tapasztalható nemzeti-kulturális törekvések s a

századforduló fokozottabb magyar és olasz nacionalizmusa a hasonló jellegű horvát törekvésekkel találta magát szembe, amelynek elemzése azonban a város életének már egy új fejezetét képezi.

JEGYZETEK

1. Ivan Mazuranić bánsága kulcsfontosságú volt a modern horvát állam és jogrend kiépítése folyamatában, a nevéhez fűződő reformok, többek között a bírósági és az igazgatási rendszer szétválasztása, a bírói függetlenség szavatolása, úttörő jelentőségűek voltak a maguk korában. A korábbi reformokhoz képest Khuen-Héderváry bánságát a magyarokkal való együttműködés tekintetében a horvát szakirodalom többnyire visszalépésnek tekinti. Lásd erről: Čepulo, Dalibor–Krešić, Mirela: Horvát–magyar kiegyezés: intézmények és valóság, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008.), Budapest, Croatica, 2011. különösen: 47–49. pp. (továbbiakban: Čepulo–Krešić: i. m.).
2. A fentiekkel összhangban a horvát belpolitikai élet változására vonatkozó újabb horvát szakirodalomból lásd: Matković, Stjepan: A horvát történettudomány álláspontja az 1868. évi horvát–magyar kiegyezésről: gondolatok a 140. évforduló kapcsán, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008.), Budapest, Croatica, 2011. 9–18. pp., ill. pl. TURKALJ, Jasna: A horvát ellenzéki politikai pártok reakciói a magyar–horvát kiegyezés által létrehozott új helyzetre (1868–1871), in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008.), Budapest, Croatica, 2011. 19–34. pp.
3. S. Pallós Piroska Fiume iskolaügyét tárgyaló monográfiájában kitér a fiumei iskolaügy és társadalmi élet sajátosságaira, a város életében adminisztratív-irányító szempontból meghatározó olasz és magyar etnikum mindennapjaira, együttélésére. Természetesen Fiume kiegyezéskori története elválaszthatatlan a városban jelentősen növekvő és érezhető olasz jelenléttől, amely még független a 'nagypolitika' állásától és szintén a kor általános nemzeti tendenciáival hozható összhangba. Lásd: S. Pallós Piroska: Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni (Magyar iskolák Fiumében), Kaposvár, Dávid Kiadó, 2012. Témánk szempontjából lásd különösen a város közigazgatására és a politikai életre vonatkozó részt: 23–36. pp., ill. az együttélésre vonatkozó részt: 47–58. pp. (továbbiakban: S. Pallós: i. m.). A fiumei olasz jelenlétre vonatkozóan lásd Fried Ilona átfogó monográfiáját: Emlékek városa – Fiume, Budapest, Ponte Alapítvány, 2001. 422 p., Különösen: 21–36., 43–176. pp. (továbbiakban: Fried: i. m.).
4. Lásd bővebben Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 104–109. old.; Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 33–34. old.
5. A témára vonatkozó irodalomból elsősorban az eredeti jogi források értelmezésével, értékelésével foglalkozó irodalmat tekintetem irányadónak. A kiegyezési törvényjavaslatnak a magyar országgyűlés által 1868. november 14-ei ülésén elfogadott magyar nyelvű szövegközlése, amely azonos a későbbiekben becikkelyezett törvény szövegével. Lásd Szántó Andor–Král Vilmos: Fiume államjogi helyzete, Budapest, Vas Tivadar könyvnyomdája, 1901. in: 67. p. (továbbiakban Szántó–Král: i. m.), ill. Heka László: A délszláv államok alkotmánytörténete, Szeged, 2002. 169. p. (továbbiakban: Heka i. m.). A kiegyezés általános értékeléséről, valamint az államjogi berendezkedésről rendelkezésre álló, témánkra vonatkozó hatalmas irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd pl.: Engelsfeld, Neda: Povijest Hrvatske Države i prava (Razdoblje od 18. do 20. stoljeća) Zagreb, Pravni fakultet, 1999. Különösen: 150–172. pp. (továbbiakban: Engelsfeld: i. m.), Jászi Viktor: Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből, Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés, 1897. in: 1–51. pp., (továbbiakban Jászi: i. m.) ill. Heka: i. m. 165–170. pp.

6. Fiume 1868-ban szabályozott helyzetére vonatkozó különböző, a fiumei olasz, a horvát és a magyar érdekeket tükröző állásfoglalások elemzéséhez felhasználtam Heka: i. m. 165–170. gondolatmenetét. A témával kapcsolatban a sokat elemzett magyar érdekekkel szembeni, rendelkezésre álló horvát szakirodalomból lásd Beuc, Ivan: Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zágráb, Pravni fakultet, 1985. in: 249–282., 338–352. pp. (továbbiakban: Beuc: i. m. 277. p., ill. Čulinović, Ferdo: Rijeka u državopravnom pogledu, in: „Zbornik Rijeka”, Zágráb, Matica Hrvatska, 1953. in: 265–269. pp. (továbbiakban: Čulinović: i. m.).
7. Engelsfeld Fiume státuszának 1868-as rendezésének elemzésében sorra veszi az egyes államhatalmi tényezőket: a horvát szabor, a kormánysszervek és a horvát bán jogállására vonatkozó szabályozást, valamint az autonómiának határt szabó közös ügyek körét. A szerző álláspontját többször is megemlíti: Rijeka sem a horvát, sem a magyar államnak nem része, különleges autonómiát élvező terület, amely 'de facto' a Magyar Királyságnak van alárendelve (lásd Engelsfeld: i. m.: 169–172. pp.). Az autonómia létrejöttére, értelmezésére és terjedelmére vonatkozó magyar irodalomból lásd pl. Jászi Viktor: Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből. Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés, 1897. p., különösen: 1–51., 143–169. pp. (továbbiakban: Jászi: i. m.).
8. A 'rijekai foltra' vonatkozó gazdag horvát szakirodalomból lásd Beuc gondolatmenetét: „Na osnovu tzv. 'riječke krpice' na Hrvatskougarskoj nagodbi (§ 66.) pitanje Rijeke nije bilo definitivno riješeno, pa su Mađžari sve poduzeli da Rijeku što više odvoje od Hrvatske, koristeći njen separatan status što nije bilo teško obzirom da je zajednička Hrvatsko-ugarska vlada fungirala u Mađžarskoj, te da je bila inspirana gotovo isključivo mađžarskim interesima.” (Beuc, Ivan: Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zágráb, Pravni fakultet, 1985. 351. p. (továbbiakban: Beuc: i. m.), valamint a kétféle szövegek közlést lásd Beuc: i. m. 277. p., ill. Pavličević, Dragutin: Povijest Hrvatske, Zágráb, P. I. P. Pavičić, 1994. in: 259–263. pp. (továbbiakban: Pavličević: i. m.).
9. A kiegyezést tárgyaló horvát küldöttség összetételére és politikai állásfoglalására vonatkozóan, valamint az egyezményt megelőző horvát belpolitikai események értékeléséről lásd Pavličević: i. m. 259–263. pp. A horvátok egyébként az uralkodóhoz fordultak az ún. fiumei-kérdés ügyében. Lásd Beuc: i. m. 350. p.: „blagoizvoli u otčinskom nagnuču, koje je prema vjernome narodu ovih kraljevina vazda gojilo, ovime izkazanom neoborivom pravu kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije na grad Rijeku zakonito priznanje pribaviti i time vjerno odani narod ovih kraljevina za uvijek umiriti.”, v. ő.: Fried Ilona: Emlékek városa – Fiume, Budapest, Ponte Alapítvány, 2001. in: 23. p. (továbbiakban: Fried: i. m.).
10. A város életének kulturális-társadalmi jelentőségéről és az 1868-as kiegyezés utáni általános gazdasági fellendülésére vonatkozó gazdag magyar nyelvű szakirodalomból lásd Fried: i. m. 43–62., 63–176. pp., így többek között említendő a közlekedési szempontból jelentős, Károlyváros–Fiume vasútvonal megnyitása 1873-ban. V. ő.: S. Pallós: i. m. 37–46. pp.
11. Lásd Szántó–Král: i. m. 105. p.
12. Domonkos László: A kicserélt város (Fiume volt és van), Budapest, Unicus Kiadó, 2010. 12–13. pp.
13. Szántó–Král: i. m. 72–74. pp., ill. Vodić Historijskog arhiva Rijeka, 57. p.
14. Fiume élére az 1808. évi 8. törvénycikk nevezett ki kormányzót, aki a megyei és városi küldöttekkel ill. a szabad királyi városok küldöttjeivel együtt foglalt helyet a horvát szaborban. Ezt a törvényt a császár is megerősítette. Ezzel a törvénnyel Fiume a horvát álláspont szerint, alkotmányos úton Horvátország integráns részének lett nyilvánítva (Engelsfeld i. m. 172. p.). A fiumei kormányosság felépítéséről és a királyi kormányzó jogállásáról rendelkezésre álló irodalomból a források alapján lásd Vodić Historijskog arhiva Rijeka, 57–59. pp., ill. Fried: i. m. 111. p. S. Pallós: i. m.: 24–27. pp.
15. Fiume belső közigazgatási rendszerének leírására vonatkozóan lásd Borovszky Samu–Sziklay János (szerk): Fiume és a magyar tengerpart, in: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Apollo, 1900. Különösen: Fiume közigazgatása (Brelich Ernő): 310–318. pp. A városi státútum az 1772. évi április 27-én kelt, 589. számú minisztertanácsi rendelettel lett jóváhagyva, maga a

- statútum pedig magában foglalja Fiume összes öngazgatási hatáskörét és szerveit. Lásd Szántó-Král i. m. 97. p.
16. A bírósági, valamint az 1871-ben felállított önálló ügyészségi szervezet felépítéséről lásd Vodić Historijskog arhiva Rijeka, 134–137., 153. pp., ill. Fried: i. m. 110–113. pp. A nyelvhasználatra vonatkozó szabályokról lásd Fried: i. m. 88–89. pp., ill. Jászi: i. m. 266–268. pp., ill. S. Pallós: i. m.: 257–264. pp. (A magyar nyelv ügye az iskolákban c. fejezetét.).
17. Szántó-Král: i. m. 72–73. pp.
18. A magyar–horvát közjogi gondolkodás irányát egyaránt meghatározó, 1776-os Mária Terézia-féle szabályozás Fiumét és körzetét a Magyar Koronához csatolta. A latin szövegközlés megtalálható magyarázatokkal: Szántó-Král: i. m.: 25. p. A szöveg magyar fordításban: „Fiume e kereskedő város kerületével együtt ezután úgy tekintessék, mint a (ámbár) a magyar szent koronához kapcsolt külön test és mindenben így igazgattassék és sem Buccarival, ezen már kezdettől fogva Horvátországhoz tartozó területtel, semmi módon össze ne zavartassék.” (Szántó-Král: i. m. 31. p.). A következő, három évvel későbbi, Fiume szabad kereskedelmi várossá nyilvánításáról szóló 1779. április 23-án kelt királyi dekrétum hasonlóképpen alapvető jelentőségű jogforrás, amelyben az uralkodó Fiume satútumait megerősítette, de Szörény (Severin) megyéből kiemelte és a város irányítását a Magyar Királyi Helytartótanács közvetlen hatáskörébe utalta. A sokat hivatkozott rész szerint: „urbs haec commercialis Fluminensis Sancti Viti cum districtu suo, tamquam separatum sacrae regni Hungariae Coronae adnexum corpus porro quoque consideretur atque ita in omnibus tractetur, neque cum alio Buccarano, velut ad regnum Croatiae ab incunabulis ipsis pertinente districtu ulla ratione commisceatur.” – A horvát közjogi felfogás szerint ezzel a közigazgatási átszervezéssel megszűnt minden Horvátországgal meglévő (lásd Szántó-Král: i. m. 37. p.). Mária Terézia 1779-es rendeletéről és az azt megelőző események értékeléséről lásd Čulinović: i. m.: 259–261. pp., Šulek, Bogoslav: Naše pravice, Zágráb, 1868. 210–211. pp. A horvát fordítás szövegközlése, valamint a szöveg értelmezéséről lásd Beuc: i. m. 348. p. Az itt idézett alapvető latin forrásközlés: Rački, Ferdo: Documenta historiae chroatiae periodum antiquam illustrantia, Zágráb, 1877., 34. függ., elemzi Hauptmann, Ferdo: Rijeka (Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske Nagodbe), Zágráb, 1951. 94. p. 1808-ban azonban királyi leirattal az uralkodó Fiume alkotmányos úton Horvátországhoz való csatolásáról rendelkezett, amelyet horvát szószó 1808. augusztus 19-én fogadott el: „...Tim zakonom je konačno Rijeka ustavnim putem sastavnim dijelom Hrvatskog kraljestva, a mađarska formulacija o pripadnosti Rijeke dobila autentično tumačenje od samoga kralja. Tako je Rijeka mogla od sada ustavnim putem zastupati svoje interese na Hrvatskom saboru kao i sudjelovati u rješavanju svih javnih poslova čitavog Kraljestva.” Lásd Čulinović: i. m. 263–264., lásd Beuc: i. m. 350. p. – Fiume 18. századi jogtörténetének, ill. a városnak a szabadkikötői státusz elnyerése (1719) utáni közigazgatási szervezetének elemzéséről, valamint az erre vonatkozó adatokról lásd Vodić Historijskog arhiva Rijeka (Posebna izdanja historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci, 7.) Historijski arhiv Rijeka Pazin – Rijeka, 1980. 55–57. pp.
19. Fiume az 1813-as francia megszállás és a rövid ideig tartó katonai igazgatás után 1814-ben a Trieszt központtal működő Osztrák Tengeremlék részeként a Monarchia a város szabadságának és önállóságának a garanciája lett volna. Az 1808-as állapotokat helyreállító 1822. évi szabályozás azonban szükségszerűen különböző nemzeti érdekeket és érzelmeket sértett, hiszen ezt a horvátok a kikötővárosra való régi fennhatósága alá került, 1822-ben pedig a város jogi helyzetét ismét az 1808-as állapotoknak megfelelően rögzítették. Így Fiume ismét az ún. Magyar Tengeremlék irányítása alá került egészen az 1848-as forradalmi események bekövetkeztéig, majd Josip Bunjevac önkényes bevonulásának következményeképpen a forradalom leverése után a város 1852. április 7-én kelt császári rendelet alapján Fiume Magyarországtól teljesen függetlenítve a császári birodalom részévé vált. – A város ekkor autonómiáját féltve egyöntetűen tiltakozott a Horvátországhoz való tartozás ellen, 1860 után pedig feliratokat intéztek a császárhoz, hogy ismét Magyarországhoz kerüljenek. Ekkor a fiumei városi elöljáróság kitartóan visszautasította a város Horvátországgal való szorosabb összekapcsolódását szorgalmazó, részben a helyi, részben pedig a horvát anyaország részéről jövő követelésekkel, és az ún. ’teljes városi autonómia’ – ’punu gradsku autonomiju’ – megvalósítására törekedett. A teljes városi autonómia követelése lényegében az 1779-es, Mária Terézia-féle szabályozás fenntartására, a város ’cor-

- pus separatum’ jellegének a megőrzésére vezethető vissza. Ismeretes, hogy a Fiumére vonatkozó horvát-magyar közjogi viták hátterében az állt, hogy a város mind etnikai, mind történelmi, mind pedig geopolitikai okokból különböző kultúrák és különböző politikai és gazdasági érdekek ütközőpontjában állt. A teljes városi autonómia megvalósításának követelése tehát egy egyensúlyi állapot rögzítését jelentette volna, amely magyar jogigény ismételt megfogalmazásaként értékelték. Erről a kérdéstről lásd: Janjatović, Bosiljka: Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine, in: „Hrvatska 1848. i 1849. (Zbornik radova)”, Zágráb, Hrvatski institut za povijest, 2001. 301–313. pp.
20. A fiumei autonómia viszonylagos szuverenitását mutatja az a tény, hogy magyar törvények külön miniszteri rendelettel léptek életbe Fimében lásd Szántó–Král: i. m. 87–89. pp., S. Pallós: i. m. 24. p.
21. Fiume gazdasági jelentőségéről és a magyar gondolkodásban betöltött szerepéről lásd Fried i. m.: 21–23. pp., ill. 365. p. A szerző itt idézi Kossuth Lajos eredetileg „Tengerhez magyar!” címmel a Hetilap 1846/8. számában írt vezércikkét, amely „Tengerre magyar!” szállóigeként vált ismertté, és amelyben Kossuth fiumei utazásáról és vasútépítés szükségességéről szólt. – A témára vonatkozó bőséges horvát irodalomból lásd pl.: Pavličević: i. m. 262. p. Emellett a Fiume fejlődésére vonatkozó a horvát szakirodalomban mindvégig, az első világháború eseményeinek értékeléséig jelen van az a közismert álláspont – amely Kossuth cikke nyomán negatív konnotációt kapott és szlogenné is vált –, hogy a magyaroknak a tengerre való kijutásában nem elsősorban a kereskedelmi szempontok érvényesülését, hanem kizárólagosan az elnyomó, hatalmi érdekek érvényesítését látja: „Sve vrijeme svoje vladavine (1869–1918) madari su favorizirali Rijeku, svoj izlaz na more.” (lásd Engelsfeld: i. m. 173. p.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrási Dorottya (2004): Ispreplitanje kulturno-povijesne uloge i pravnog stanja Rijeke na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, in: „Rijeka i mađarska kultura (Međunarodni znanstveni skup: Rijeka (Fiume) és a magyar kultúra)”, Rijeka, Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci–Državni arhiv u Rijeci. 8–16. pp.
- Borovszky Samu–Sziklay János szerk. (1900): Fiume és a magyar tengerpart, in: Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, Apollo. Különösen: Fiume közigazgatása (Brellich Ernő): 310–318. pp.
- Beuc, Ivan (1985): Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zágráb, Pravni fakultet. 403 p., Különösen: 249–282., 338–352. pp.
- Čepulović, Dalibor–Krešić (2008): Horvát–magyar kiegyezés: intézmények és valóság, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére Budapest), Budapest, Croatica, 2011. 35–50. pp.
- Čulinović, Ferdo (1953): Rijeka u državno-pravnom pogledu, in: „Zbornik Rijeke”, Zágráb, Matica Hrvatska. 253–276. pp.
- Domonkos László (2010): A kicserélt város (Fiume volt és van), Budapest, Unicus Kiadó.
- Fried Ilona (2001): Emlékek városa – Fiume, Budapest, Ponte Alapítvány.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 33–34. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hauptmann, Ferdo (1951): Rijeka (Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske Nagodbe), Zagreb, Matica Hrvatska. 141 p.
- Heka László (2002) : A délszláv államok alkotmánytörténete, Szeged. 253. p.
- Janjatović, Bosiljka (2001): Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine, in: „Hrvatska 1848. i 1849”. (Zbornik radova), Zágráb, Hrvatski institut za povijest. 301–313. pp.

- Jászi Viktor (1897): *Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből*, Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés.
- Marjanović, Milan (1953): Rijeka od 1868– 918, in: „Zbornik Rijeka”, Zágráb, Matica Hrvatska. 215–252. pp.
- Matković, Stjepan (2011): A horvát történettudomány álláspontja az 1868. évi horvát–magyar kiegyezésről: gondolatok a 140. évforduló kapcsán, in: *Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom* (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére Budapest, 2008.), Budapest. Croatica, 9–18. pp.
- Pavličević, Dragutin (1994): *Povijest Hrvatske*, Zágráb, Naklada P. I. P. Pavičić. 422 p. Különösen: 252–263. pp.
- Ress Imre (2004): Fiumei követek az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen, in: *Kapcsolatok és keresztutak* (Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában), Budapest, L’Harmattan. 29–61. pp.
- Ress Imre (2004): Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés, in: *Kapcsolatok és keresztutak* (Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában), Budapest, L’Harmattan. 101–121. pp.
- S. Pallós Piroska (2012): *Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni* (Magyar iskolák Fiumében), Kaposvár, Dávid Kiadó. 346 p.
- Šulek, Bogoslav (1868): *Naše pravice*, Zagreb. 496 p.
- Szántó Andor–Král Vilmos (1901): *Fiume államjogi helyzete*, Budapest, Vas Tivadar könyvnyomdája. 110 p.
- Turkalj, Jasna (2011): A horvát ellenzéki politikai pártok reakciói a magyar–horvát kiegyezés által létrehozott új helyzetre (1868–1871), in: *Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom* (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére Budapest, 2008.), Budapest, Croatica. 19–34. pp.
- Vodić Historijskog arhiva Rijeka, (Posebna izdanja historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci, 7.,) Pazin–Rijeka, Historijski arhiv Rijeka, 1980. 353 p.